

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.7) "18/19"

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.3.208>

Микола Мінц^{*}

НАРОДНІ ШКОЛИ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ХІХ СТ.

Анотація: Розглядається процес зародження, створення та розвитку народних шкіл на території Херсонської губернії. У ХІХ ст. з'являються новий тип шкіл – земські, міністерські, грамоти, церковнопарафіяльні (підпорядковувалися Святійшому Синоду), які у сукупності отримали назву народні школи, де навчалися діти селян, містян, робітників. Але процес створення нових шкіл йшов повільно. Не вистачало будівель для організації навчального процесу, була відсутня матеріальна база, не вистачало фінансів на оплату праці вчителів.

У середині 1860-х років відбулася низка реформ, у тому числі й освітянська, що певною мірою сприяло подальшому розвитку народної освіти. Земства взяли на себе відповідальність за організацію початкової освіти на селі, підготовку вчителів, фінансування народних шкіл. Зростає потреба у вчительських кадрах. З цією метою органи місцевого самоврядування, церква, Міністерство освіти до роботи в школі почали залучати священнослужителів, різночинців, відставних військових, дворян.

З метою підвищення їх професійної майстерності проводилися вчительські курси, з'їзди та різного роду навчання вчителів, зароджувався інспекторський контроль, який позитивно вплинув на якість викладання навчальних предметів. У процесі навчання вчителі використовували передові на той час методики: ланкастерська, толстовська, німецька, пояснювальне читання.

У початкових школах на уроках використовувалися наочність, різного роду прилади, малюнки тощо. До кінця ХІХ ст. початкова школа стала основним навчальним закладом для народу та виконала своє завдання з поширення писемності серед населення.

Ключові слова: народна школа, вчитель, методи навчання, вчительські курси, з'їзди, педагогічна майстерність, учні, земства, земські, церковнопарафіяльні, міністерські школи

Вступ. Сучасна українська школа в основі своїй базується на освітянському фундаменті народної школи ХІХ ст., яка пройшла тернистий і складний шлях свого започаткування та подальшого розвитку. Це особливо актуально зараз, коли Російська Федерація претендує не лише на територію України, ведучи проти нас загарбницьку війну, але й на нашу українську історію, у тому числі освітянську. Тому є вкрай доцільним і актуальним предметно та неупереджено досліджувати та відстоювати право на своє історичне минуле українського народу: культуру, традиції, історію рідної мови, освіту тощо.

^{*} Мінц Микола Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методики фізичного виховання і спорту Чорноморського національного університету імені Петра Могили (Миколаїв, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8486-2035>; e-mail: mints.m.o@gmail.com

Наукові праці сучасних українських дослідників показують народну початкову освіту, як складову частину національної культури українського народу. Про це свідчать дослідження О.О. Драч, Т.М. Кравченко, Л.В. Корж, І.Ф. Шумілової, Т.О. Довженко, Н.М. Коляди, І.М. Петренко й інших. Тема народної освіти XIX ст. є цікавою та неоднозначною у контексті відтворення достовірного минулого, перегляду й оцінки сучасної української освітянської спадщини. Тому дослідження зародження, становлення та розвитку народної школи, її історичного минулого є сьогодні надзвичайно актуальним і доцільним.

Мета дослідження – вивчити та проаналізувати особливості становлення та розвитку початкових шкіл Херсонської губернії у XIX ст., їх вплив на становлення загальної освіти населення регіону, формування вчительських кадрів і методичне забезпечення навчального процесу.

З мети постають **задачі**:

– вивчити та проаналізувати навчально-виховний процес, запровадження нових методик викладання, використання на уроках наочності, програмно-методичне забезпечення;

– простежити процес формування педагогічних кадрів, систему їх підготовки, вдосконалення, суспільне, соціальне та матеріальне становище вчителів.

Викладення основного матеріалу. Наприкінці XVIII – поч. XIX ст. йшов активний процес колонізації Північного Причорномор'я. На мапі України з'являються чи набувають подальшого розвитку нові міста – Миколаїв, Одеса, Херсон, а також містечка, села, хутори. Починають швидкими темпами розвиватися сільське господарство, суднобудування, промисловість, торгівля. В містах і населених пунктах різко зростає кількість населення. За відносно короткий період часу на терени Південного краю переселилося близько 2,5 млн. людей, що потребувало термінового розвитку інфраструктури¹. Будувалися морські порти, житло, дороги, заводи, активно велася торгівля тощо. Для роботи на підприємствах прибула значна кількість людей. Для виконання досить складних видів робіт, наприклад у суднобудуванні, промисловості потрібні були грамотні працівники, але їх було обмаль, основна частина прибулих людей була неписьменною. Тому виникла гостра проблема створення шкіл, де мали навчатися і дорослі, і діти.

Перші початкові школи у Херсонській губернії почали створюватися на початку XIX ст. Перша школа була відкрита в Одесі у 1800 р.² Згодом були відкриті школи в Єлисаветграді (1811 р.), Тирасполі (1812 р.), Овідіополі (1812 р.), Олександрії (1816 р.), Дубоссарах (1821 р.), Миколаєві (1825 р.), Бериславі (1839 р.), Богоявленську (1839 р.), Бобринці (1841 р.) й інших населених пунктах Херсонської губернії³. Так, у 1839 р. у Херсонській губернії вже нараховувалося 12 парафіяльних училищ з 494 учнями. У Миколаєві до 1855 р. існувало всього 15 початкових шкіл, тому тільки незначна частина

¹ Халамендик В.Д. До питання становлення та розвитку початкової освіти на Півдні України в XIX – на початку XX століття // Науковий вісник Миколаївського державного гуманітарного університету імені В.О. Сухомлинського. Збірник наукових праць. Миколаїв, 2001. С. 99

² Готалов-Готлиб А.Г. Матеріали для історії народного образования в Одессе. Исторический очерк. Ч. 1 (1801-1870). Одесса, 1940. Арк. 3. (Рукопис. Одеська обласна наукова бібліотека).

³ Исторический очерк Елисаветграда / сост. А.Н. Папутин. Елисаветград, 1897. С. 185.

дітей була охоплена навчанням. В Одеській дирекції – 14 парафіяльних училищ охоплювали навчанням лише 1410 дітей. А у Херсоні до 1865 р. існувало лише 1 парафіяльне училище⁴.

З цього часу гостро постає питання забезпечення шкіл для народу вчительськими кадрами. На початковому етапі формування шкіл до навчання дітей залучаються малоосвічені селяни, відставні солдати, унтер-офіцери, різночинці, волосні писарі, інколи місцеві дворяни. Навчальних програм не існувало і навчальний процес формувалася на розсуд самого вчителя. В школах викладалася математика, письмо, читання та Закон Божий, при можливості церковний спів. У школах дітей вчили випадкові люди, які не мали будь-якої педагогічної підготовки, також зустрічалися відраховані особи з числа студентів духовної семінарії за погану успішність і порушення дисципліни⁵. До того ж частина вчителів не відрізнялась високоморальністю. Наприклад, у селі Ковалівка вчителював п'яниця і гульвіса, син місцевого дяка. За незначну провину він до смерті забив учня С. Лежненка⁶. Кількість учнів у школах була незначною і коливалася, в основному, у межах від 3-х до 15 дітей.

Частково школи утримувалися за рахунок місцевих бюджетів, інколи на пожертвування місцевих небайдужих громадян. Але це не впливало на бідний матеріальний стан шкіл. Розміщувалися школи у пристосованих приміщеннях, на дому у селян, або періодично перекочувували з хати в хату. В шкільних приміщеннях було холодно, волого, не вистачало сонячного світла. Під школу сільською громадою виділялися малоприсосовані будівлі: церковні будинки (с.с. Пересадівка, Новоіванівка, Нововоронцовка, Нікольське), сторожки (с.с. Корчаківка), сільські розправи (с.с. Новокурськ, Данівка, Себіно, Баловне, Матвіївка, Балацьке, Михайлівка), будинки сільської громади (с.с. Новомиколаївка, Широка Балька, Новий Буг, Широке, Гур'ївка, Полтавка); будинках вчителів (с.с. Дудчине, Киселівка), дияконів, найманих будинках (с.с. Воєнно-фордштатське, Сергіївка, Осокорівка, Грушівка)⁷. Тобто умови для роботи шкіл не відповідали ніяким вимогам. Так школа в с. Архангельське була настільки темною і вологою, що учні не могли виконувати письмові роботи. У с. Новогригорівка школа розміщувалася у невеликій глинобитній хаті⁸. Катастрофічно не вистачало наочних посібників, методичної літератури, підручників. За свідченням директора народних училищ В.І. Фармаковського 30% народних училищ були у незадовільному стані⁹.

В цей історичний період шкільна справа була у «загоні». Ніхто школою для народу предметно не займався. У цьому плані показовими є праці сучасників зародження та

⁴ Новороссийский календарь на 1865 год. Издаваемый при Ришельевском лицее. Одесса, 1864. С. 122, 123; Херсонские губернские ведомости. 1865. 24 апреля (№ 17).

⁵ Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 246. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 1, 7-10.

⁶ Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. Р-91. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 17.

⁷ Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде, со времени открытия в Херсонской губернии земских учреждений, собранные членом херсонского училищного совета, членом уездной земской управы, Герценштейном (1865-1874 гг.) / Издание Херсонского уездного земства. Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, 1874. С. 73, 79.

⁸ Учебные заведения Одесского учебного округа, состоящие в ведении дирекции народных училищ. Вып. 3. Таврическая дирекция. Одесса, 1891. С. 128.

⁹ Сборник Херсонского земства. 1892. № 12 (декабрь). Херсон, 1892. С. 2.

становлення народних шкіл М.В. Чехова, О.С. Тонконогова, П.Ф. Каптерева, Е. Левассера, Л.М. Толстого, С.В. Рождественського, С.А. Князькова, Н.І. Сербова, які висвітлювали проблеми шкільної освіти початку та середини XIX ст. і шляхи їх подолання.

Значний внесок у становлення та розвиток початкової освіти для народу зробили М.О. Корф, В.І. Фармаковський, М.І. Пирогов, А. Конощенко, С. Миропольський, С. Рачинський, А.Н. Пашутін, М.І. Борисов, А.І. Обухов та інші. Основне питання, яке підіймали на гора передові уми того часу було матеріальне, становище церковних, міністерських та земських шкіл, а також пошук та підготовка вчительських кадрів для початкових шкіл. Уряд Російської імперії мало опікувався створенням, матеріально-технічним та фінансовим забезпеченням народних училищ. Так, у 1828 р. міністр народної освіти Шишков заявив, що «народної освіти в Російській імперії не існує»¹⁰. Отже, напрошується питання, якщо освіти не існує, то не має про що і турбуватися. Тому розвинутої системи організації роботи народних училищ, підготовки вчительських кадрів не існувало. У той же час перші спроби підготовки вчителів на державному рівні почалися вже у 1784 р. у Санкт-Петербурзькому головному народному училищі. У 1786 р. виникла вчительська семінарія, яка згодом була перетворена (1804 р.) в педагогічний інститут. І лише починаючи з 1817 р. починають готувати вчителів для парафіяльних шкіл та народних училищ¹¹. Це спричинило повільне але невпинне зростання кількості шкіл для народу. Більшість з яких виникло в Херсонському повіті.

Сільський вчитель, незалежно в якій школі він працював - земській, церковнопарафіяльній, чи школі грамоти залишався безправною та обездоленою істотою. Селяни дуже часто ставилися з недовірою до його важкої праці та недооцінювали його роботу. Це призводило до того, що вчитель не регулярно, з великою затримкою отримував гроші за свою працю, яка складала лише 300 руб. на рік¹². Сільська громада в значній кількості випадків не могла забезпечити вчителя житлом, опаленням на зиму. У тому випадку, коли селяни не могли розрахуватися з учителем за його працю, він був змушений ходити по домівках учнів і збирати натуроплату хлібом, мукою, зерном та інш. Вчителі, не маючи оселі, проживали в класних кімнатах. Сільська громада іноді надавала приміщення для помешкання вчителя, але зовсім у не пристосованих приміщеннях, які не мали опалення, були вологі, темні, що було причиною того, що вчителі часто і довго хворіли. В той час не існувало системи соціального захисту вчителів. Пенсійне законодавство на них не поширювалося. Педагог був безправною особою¹³.

Не рідкість коли вчителі ходили на роботу по 10-12 кілометрів щоденно. Так, вчителі Погорілівської, Мішковської, Широкобалівської шкіл ходили на роботу з Миколаєва. Ця відстань складала десятки кілометрів¹⁴.

Після скасування кріпацтва у 1861 р. та шкільної реформи 1864 р. відбулися певні позитивні зміни у системі організації роботи народних шкіл. Децю покращилася робота

¹⁰ *Каптерев П.Ф.* История русской педагогики. Петроград: Земля, 1915. С. 379.

¹¹ *Ibidem.*

¹² Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде, со времени открытия в Херсонской губернии земских учреждений... С. 13,17, 21, 31.

¹³ ДАМО. Ф. 125. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 173, 194.

¹⁴ ДАМО. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 2707. Арк. 16, 17.

спрямована на підготовку вчительських кадрів. Земства почали час від часу виділяти кошти на підготовку вчителів. Певна сума коштів, наприклад, надавалася учням, які після навчання у повітовому училищі мали працювати у початкових школах Херсонського повіту¹⁵.

«Положенням про початкові народні училища» (1864 р.) передбачалося якісне забезпечення початкових шкіл вчительськими кадрами. Виходячи з цього, управа запропонувала виділити кожній школі по 50 руб. для підготовки вчителів. Також планувалося за рахунок губернського земства при Херсонській гімназії заснувати педагогічні курси та виділили для цієї справи 1500 руб. Але гроші так і не надійшли, про що свідчать протоколи засідання учительської ради¹⁶.

Треба зауважити, що це були непоодинокі факти порушення фінансової дисципліни губернського земства. Так, кошти виділені на оплату праці вчителів використовувалися не за призначенням, наприклад, винагорода видавалася іншому вчителю, або сільські старости забирали собі кошти призначені вчителю. Тому було вирішено посилити контроль за виплатою винагороди вчителю з боку місцевих земств¹⁷.

В цілому у пореформений період дещо зросла зарплата вчителів і складала на початку 1870-х років вже від 250 до 300 руб. на рік. Крім того держава, або земство, оплачували квартиру, опалення та прислугу вчителя. Це позитивно вплинуло на якість вчительських кадрів. До школи вчителювати почали залучатися жінки, що було до цього справою винятково чоловіків. Після закінчення гімназії частина випускниць, які отримували спеціальну стипендію, прийшли працювати вчителями до шкіл Херсонського повіту.

Увага держави, церкви та земств до початкової освіти певним чином сприяла покращенню роботи шкіл для народу. На певний рівень піднялася якість викладання навчальних предметів. У низці населених пунктів Херсонської губернії будуються нові шкільні приміщення. Це дозволило Міністерству народної освіти створити зразкові класи у Тягинці, Корчаківці, Дудчині, Нововоронцовці, Новомиколаївці, Покровському, Великій Олександрівці, Архангельському, Кривому Розі, Широкому, Миколаївці-2, Полтавці, Новій Одесі, Станіславі, Засілля¹⁸.

Безумовно, цей процес сприяв підвищенню відповідальності вчителя за організацію навчального процесу. Посилився інспекторський контроль за роботою вчителів. З'явилася шкільна документація. Вчитель мав вести журнал оцінок (класний журнал), шкільного майна, звітність по продажу книжок, а також дотримуватися шкільної програми, яка розроблялася повітовою управою.

З часом наприкінці 60-х – початку 70-х років XIX ст. поступово у місцевого населення зростає інтерес до навчання, кількість дітей у школах зростає. Так, у Миколаєві в

¹⁵ Кузовова Н.М. Визначні події на ниві освіти за час існування Херсонської губернії. Хроніка // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. 2003. Вип. 12. С. 185; Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф. 310. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 32-33.

¹⁶ Матеріали по делу народного образования в Херсонском уезде, со времени открытия в Херсонской губернии земских учреждений... С. 265.

¹⁷ Учебные заведения Одесского учебного округа, состоящие в ведении дирекции народных училищ. Вып. 3. С. 128. Без года выпуска.

¹⁸ Сборник Херсонского земства. 1894. № 8 (август). С. 25, 56.

1871 р. налічувалося 26 шкіл, а в 1876 р. – 35. На одного вчителя припадало 80-90 учнів при нормі 60 учнів. В одній зі шкіл повіту вчитель проводив заняття зі 120 учнями¹⁹. Таким чином зауважимо, що школи були перевантажені учнями.

До речі, треба відмітити, що в одному класному приміщенні навчалися діти різного віку та всі три відділення одночасно. Тому робота вчителя була досить складною.

Повітове земство невпинно працювало над покращенням вчительського складу. Це було предметом обговорення на засіданнях повітової земської ради. Планувалося організувати та регулярно проводити вчительські курси, які мали за мету підвищити професійну майстерність вчителів, тримати їх в курсі педагогічних новинок, знайомити з передовими на той час системами навчання. З цією метою в Миколаєві та Одесі були створені учительські семінарії. За словами засновника земської освіти барона Корфа, не можна створити нову школу без добре підготовлених кадрів. На його думку не кожна письменна людина може бути вчителем²⁰.

З цією метою у 1875 і 1881 роках пройшли з'їзди вчителів під керівництвом Бунакова та барона Корфа. Вчителі отримали інформацію про нові методи навчання, ознайомилися з урядовими документами стосовно освіти, мали можливість відвідати відкриті уроки передових вчителів. З метою методичної допомоги вчителям почали випускатися журнали «Земська школа», «Воспитание и обучение», «Народная школа», «Образование». При школах почали створюватись бібліотеки²¹. В школи почали надходити підручники А.І. Гольденберга «Задачник», Євтушевського «Методика обучения арифметике», А.Ф. Комарова «Методическое решение арифметических задач» та інші²².

Безумовно цілеспрямована діяльність земства та церкви сприяла покращенню роботи народних училищ. Вже у 1895 р. в Херсонській губернії працювали 1 370 вчителів. З них 663 закінчили вчительські семінарії і взагалі отримали спеціальну підготовку й освіту, 2 закінчили курс вищих, 704 середніх навчальних закладів. Із 489 законовчителів 25 закінчили семінарії, 463 середні і один вищі духовні навчальні заклади²³.

Як уже відомо, в школах вивчалися навчальні предмети математика, письмо, читання та закон Божий, а також при можливості церковний спів. Одночасно вчитель працював з трьома відділеннями, що затрудняло навчальний процес. Тому вчителі використовували різні методики навчання. Як відомо, «централізованих» програм не існувало, тому вчитель покладався на свій розсуд і досвід. Лише у 1869 р. педагогам була запропонована навчальна програма і то лише для зразкових училищ. Циркуляр по управлінню Одеським учбовим округом за № 5 (травень) на своїх сторінках розмістив приблизний розподіл уроків для народного початкового училища (див. Табл. 1).

Згідно розпорядженням Міністерства освіти заняття у зразковій школі мали тривати 6 днів, і, щоденно по 6 уроків. Основним навчальним предметом був Закон Божий, для вивчення якого Св. Синодом була створена своя програма. Зауважимо, що 45% навчального часу йшло на вивчення релігійного тексту²⁴. Для звичайних народних шкіл програма

¹⁹ ДАХО. Ф. 310. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 13, 15, 18, 51.

²⁰ Отчёт Херсонской губернской управы о девятилетней деятельности. 1865-1874. Херсон, 1875. С. 644.

²¹ Сборник Херсонского земства. 1894. № 8 (август). Херсон, 1894. С. 25, 26.

²² ДАМО. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 2707. Арк. 16, 17.

²³ Сборник Херсонского земства. 1896. № 8 (октябрь). С. 43.

²⁴ Корф Н.А. Русская начальная школа. СПб, 1880. С. 190.

передбачала при терміні навчання до 6 місяців у кожному відділенні три уроки на тиждень, тобто до 72 годин на рік, з яких 64 призначалися для уроків з вивченням нового матеріалу, а 8 для повторення пройденого²⁵.

Табл. 1. Навчальні предмети у початкових школах Міністерства народної освіти²⁶

Предмети викладання	Кількість годин на тиждень	
	В одному відділенні	За три роки
Закон Божий	6	18
Церковнослов'янська грамота	3	9
Російська мова	8	24
Чистописання	2	6
Арифметика	5	15
<i>Загалом</i>	24	72

Окремі організатори навчального процесу народних шкіл (земства, церква) створювали свої навчальні програми. Особлива заслуга в цьому питанні належить відомому організатору земських шкіл Миколі Олександровичу Корфу, який заклав основи роботи земських народних училищ. Стосовно організації навчального процесу він вимагав від вчителя творчості та вміння одночасно працювати з трьома відділеннями. На уроці всі три відділення мали отримати від вчителя завдання: перше – читання, друге – письмо, третє – математику. Вчитель мав працювати з усіма учнями по черзі, не випускаючи з контролю всі три відділення. Для якісного проведення уроку вчителі народних шкіл використовували низку передових, на той час, методик. Так, поширеною була «ланкастерська метода», тобто організована робота з трьома відділеннями одночасно. Найбільш підготовлені учні перед уроком отримували від вчителя завдання у вигляді інструктажу для роботи у відділеннях. Таким чином, кращі учні вчили своїх товаришів під керівництвом вчителя, що мало на меті охопити на уроці роботою всіх учнів²⁷. На уроках використовувалися малюнки, таблиці, кубики, палички, прутики, сірники для рахунку. Наприкінці XIX ст. з'явилися перші технічні засоби навчання – «чарівний ліхтар», який є праобразом діaproектору, коли на білу стіну в темній кімнаті проектували зображення предметів, що допомагало урізноманітнити навчальний процес і викликати у дітей цікавість до знань²⁸.

Згодом поширення набула «буквоскладальна методика». Основною задачею якої було навчити дітей складати докупки склади, що було кроком до читання цілого слова та речення²⁹.

²⁵ Пругавин А.С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. СПб: Издание тов-ва «Общественная польза», 1904. С. 17, 18, 19.

²⁶ Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902 / Изд. Министерства народного просвещения. СПб, 1902. С. 651.

²⁷ Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде, со времени открытия в Херсонской губернии земских учреждений... С. 352.

²⁸ Народное образование в Елисаветградском уезде, Херсонской губернии за 1914 год. Составлено школьным бюро Елисаветградской уездной управы. Елисаветград, 1915. С. 64.

²⁹ Корф Н.А. Русская начальная школа... С. 190.

«Толстовська методика» передбачала навчання дітей, яка будувалася на розвитку цікавості до всього, що оточує дитину. Суть її полягала в тому, що вчитель відповідав на запитання учнів про навколишній світ, природу, суспільство, таким чином діти вчилися читати, писати і т.п. Тобто навчальний процес будувався на інтересі дітей³⁰. Але така методика навчання не знайшла підтримки у вчителів. До того ж у вчителів не було порозуміння, яку ж методику вибрати для полегшення вивчення навчальних предметів. З часом у народних школах почали спочатку обережно, а потім все активніше застосовувати «німецьку методику», яка полегшувала навчання дітей читанню та письму. Ця методика відкидала назву букв аз, буки, глаголь, есь, добро і т.п., а передбачала читання за складами та цілого слово, що дало позитивний результат у навчальному процесі. Також активно використовувалося, так зване, «пояснювальне читання», мета якого була пояснювати учням незрозумілі слова російської мови, оскільки діти, як правило, не розуміли прочитане. Пояснювальне читання супроводжувалося показом різного роду предметів, малюнків, гербаріїв тощо. Читання постійно переривалося поясненнями вчителя³¹, що негативно впливало на організацію уроку.

На уроках математики учні знайомилися з мірами ваги і довжини, часу та їх назвами: аршин, сажень, фунт, пуд, четверик, відро, рік, місяць, година, день, тиждень, доба й ін. Це потрібно було для того, щоб учні могли в житті використовувати набуті у школі знання.

Зауважимо, що в другій половині XIX ст. активно дискутувалося питання запровадження у народній трирічній школі ремісничого навчання, що призвело до створення ремісничих класів. Учень мав навчитися на уроках користуватися молотком, зубилом, рубанком, пилкою, лопатою тобто такими знаряддями праці, які використовуються у побуті³². Крім того діти працювали на земельних шкільних ділянках і під керівництвом вчителя вирощували сільгоспкультури, що мало розширити їх знання про сільське господарство, хліборобство та привчати до праці на землі³³. Щоб навчити вчителів правильній організації ремісничого навчання в Єлисаветградському повіті та Херсонському земстві були організовані спеціальні курси³⁴.

Керівництво повітового земства не маючи змоги забезпечити вчителя необхідним обладнанням для проведення трудового навчання, звернулось до місцевої влади із закликом допомогти шкільному вчителю з придбанням необхідного інвентарю та інструменту для школи³⁵.

³⁰ Толстой Л.Н. Педагогические сочинения / Под ред. и критическими замечаниями П.А. Буланже. Москва: Книгоиздательство К.И. Тихомирова, 1914. С. 405.

³¹ Костромин В.С. Объяснительное чтение. Частный почин в деле народного образования. Сборник статей / Издание Московского комитета грамотности в пользу воскресных школ. Москва, 1894. С. 152.

³² Горбунов-Посадов И. План занятий в начальной школе, выработанный на основании программ американских школ. Москва, 1911. С. 11.

³³ Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902 / Изд. Министерства народного просвещения. СПб, 1902. С. 651.

³⁴ Официальные известия // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом (Одесса). 1891. № 9 (сентябрь). С. 456.

³⁵ Об обращении внимания земств на пользу открытия курсов садоводства и огородничества для учителей, а равно устройства при школах садов и огородов // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом (Одесса). 1892. № 3 (март). С. 139.

Для полегшення роботи вчителя з дітьми на присадибній ділянці школи Міністерством освіти були випущені методичні посібники «Початкова сільськогосподарська книга для читання» і «Як влаштувати сади при народних школах». Вчителям видавалася певна кількість інструменту, яка розподілялася між ними за жеребкуванням³⁶.

У низці початкових шкіл Херсонської губернії проводилися уроки фізкультури. Місцем їх проведення були шкільні коридори та двори. Діти грали у рухливі ігри, естафети, «будували піраміди». Спортивний інвентар та обладнання були відсутні. Заняття з фізичного виховання були частіше у тих школах, де вчителями були колишні військові³⁷.

Висновки. Процес становлення та розвитку народної освіти у Херсонській губернії пройшов складний і неоднозначний шлях. Народні школи створювалися з «нуля». У місцевих органів самоврядування та православної церкви були відсутні достатні матеріальні та фінансові організаційні спроможності у створенні народних училищ. Держава на початковому етапі створення початкових шкіл для народу, не проявляла особливої зацікавленості в їх організації та подальшому розвитку. Основна турбота про школи лягла на губернське та повітові земства. Силами ентузіастів була створена земська школа. Посильну участь у забезпеченні освітою народу взяла на себе церква. Отже, незважаючи на труднощі, проблеми та митарства народна школа отримала свій розвиток і заклала фундамент роботи з педагогічними кадрами. Загалом народна школа XIX ст. виконала свою задачу з поширення грамотності серед народу та заклала фундамент подальшого розвитку освіти на території Херсонської губернії, та в цілому на Півдні України.

Mykola Mints

People Schools of the Kherson Province in the 19th century

Abstract: This article examines the process of birth, creation and development of people schools on the territory of the Kherson province. The territory of the South of Ukraine was intensively settled from the beginning of the 19th century. New towns and villages were built. In a short period of time, the population has grown significantly. Industry, agriculture, and infrastructure began to develop quickly. The government faced an urgent need to develop the social sphere and education for the people. In the first half of the 19th century there appeared new schools - ministerial, church-parochial, local, charter schools, which collectively would be called people schools. The children of peasants, townspeople, and workers studied in these schools.

But the process of creating new schools was slow. There were not enough buildings to organize the educational process, there was no material base, and there was not enough money to pay teachers. In the mid-1860s, a number of reforms took place, including educational reforms, which to some extent contributed to the further development of public education.

³⁶ Народное образование в Херсонской губернии за 1894 год. Херсон, 1894. С. 11.

³⁷ Мінц М.О., Бондаренко О.В., Ісаєнко М.В. Охорона здоров'я дітей та фізичне виховання у народних школах Херсонської губернії // Научные труды SWorld. 2015. Вып. 3 (40). Т. 13. С. 13-20.

'Zemstvos' assumed responsibility for the organization of primary education in the countryside, teacher training, and financing of public schools. The need for teaching personnel has increased. To this end, the local self-government bodies, the church, and the Ministry of Education began to involve priests, monks, retired military men, and nobles to work in the school. In order to improve their professional skills, teacher courses, congresses and various kinds of teacher training were held, inspection control was introduced, which had a positive effect on the quality of teaching subjects. In the teaching process, the teachers used advanced methods at that time: Lancaster, Tolstoy, German, explanatory reading. In primary schools, visual aids, various devices, and drawings were used in the lessons. By the end of the 19th century the people school became the main educational institution for the people and fulfilled its task of spreading literacy among the population.

Keywords: people schools, teacher, teaching methods, teacher's courses, congresses, pedagogical skills, pupils, zemstvo, local, church-parochial, ministerial schools